

Osmanlı Ulemâsının Mesleğe Girişlerinde Kullanılan Mülâzemet Yolları (XVIII. Yüzyıl İkinci Yarısı)

Pathways of Mülâzemet Used by Ottoman Ulema to Enter the Profession (Second Half of the 18th Century)

ÖZET

Dr. Öğr. Üyesi Ferit ARI¹

Mülâzemet sistemi, Osmanlı ilmiye teşkilatına alınacak adayların belirlenmesi ve istihdam sürecinin düzenlenmesi amacıyla uygulanan temel bir uygulamaydı. İلميye sınıfına girişin kurumsal kapısı niteliğini taşıyan bu yöntem, adayların belirlenmesi ve vazifeye başlayıncaya kadarki aşamayı ifade etmektedir. Buna göre medrese eğitimi tamamlayan talebe, göreve başlamadan evvel muîd sıfatıyla bir müderrisin hizmetinde bulunduktan sonra hocasına tanınan mülâzım kadrolarından birini kullanarak mülâzım olurdu. Ulemâ ve mansıb sayılarının artmasıyla kuruluş yıllarında zaruri bir ihtiyaç sonucu ortaya çıkan uygulama, XIX. asrın ortalarına kadar çok az değişikliğe uğrayarak devam etmiştir. Bu yöntem sayesinde Osmanlı Devleti hem ilmiye mesleğine girecek adayları ve görev yapacakları münhal kadroları bir dengede tutmayı amaçlamış hem de ulemânın usta-çırak ilişkisi içerisinde yetişmesine katkı sağlamıştır. Rumeli kazaskerleri tarafından yönetilen mülâzemet sürecinde, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında danışmentlerin ilmiye mesleğine hangi yollardan dâhil edildikleri bu çalışmanın odak noktasını oluşturmuştur. Devlet, yüksek dereceli âlimlerin konumlarına göre muîdlerini mülâzım olarak kaydedebilecekleri usulleri belirli bir düzene bağlamıştır. Bu çerçevede, mülâzım olma yolları ile bu yöntemlerin kullanım sıklığı incelenerek söz konusu dönemde nasıl bir durumun olduğuyla ilgili genel bir tablo ortaya konulacaktır.

¹ Kayseri Üniversitesi, Develi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Kayseri / TÜRKİYE. feritari@kayseri.edu.tr
Sorumlu Yazar-Corresponding Author

Anahtar Kelimeler: *İلميye Sınıfı, Osmanlı Bürokrasisi, Mülâzemet Sistemi, XVIII. Yüzyıl*

ABSTRACT

Bu makale 2021 yılında tarafımca hazırlanan "Osmanlı İلميye Teşkilâtında Kadı ve Müderrislerin İstihdamı (1756-1776)" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

The mülâzemet system was a fundamental mechanism employed within the Ottoman ilmiye (scholarly-judicial) hierarchy to select candidates and to regulate their appointment process. Serving as the institutional gateway to the scholarly class, this method encompassed the selection of candidates and the stages leading up to their commencement of duty. According to this system, a student who completed their madrasa education would serve under a professor as an assistant (muîd) before becoming a mülâzım (assistant) by utilizing one of the mülâzım positions allocated to their professor. Emerging as a necessary practice in the early years of the Ottoman state due to the increasing number of scholars and positions, this method continued with minimal changes until the mid-19th century. Through this system, the Ottoman State aimed to maintain a balance between candidates entering the scholarly profession and the vacant positions they would fill, while also contributing to the training of scholars through a master-disciple relationship. This study focuses on the methods by which scholars were admitted to the religious profession during the second half of the 18th century, under the supervision of the Rumelian judges. The government codified which senior scholars were entitled to register their muîds as mülâzıms, thereby linking the right of appointment to scholarly seniority. Within this framework, the ways of entering the profession and the frequency of their use will be examined to provide a general overview of the situation during the period in question.

Cite this article

Arı, F. (2025). Osmanlı Ulemâsının Mesleğe Girişlerinde Kullanılan Mülâzemet Yolları (XVIII. Yüzyıl İkinci Yarısı). *ETÜT*, 11, 14-26.

Keywords: *İلميye Class, Ottoman Bureaucracy, Mülâzemet System, 18th century*

Giriş

“Mülâzemet” terimi, sözlük anlamı itibarıyla bir yere/kişiyeye bağlılığı veya bir iş için sıra beklemeyi ifade eder. Osmanlı devlet kurumlarında çeşitli alanlarda kullanılan mülâzemet, ilmiye bürokrasisinde iki ayrı süreci temsil etmektedir. Terim ilk anlamıyla, medrese eğitimlerini tamamlayıp ilmiye sınıfına girmek isteyen danışmentlerin göreve kabul süreci için kullanılmıştır. Medrese talebeleri eğitimlerinin ardından devletin, yüksek dereceli âlimlere tanıdığı mülâzım kadrolarından mesleğe girmeleri için söz konusu ulemânın hizmetine girmeleri gerekmektedir. Ulemânın danışmendi kabul etmesi halinde muîdlik süreci başlardı. Muîdlik, aynı zamanda modern anlamda bir asistanlık işlevi görürdü. Şartlar olgunlaştığında ulemâ, onların mesleğe girebilmeleri için Rumeli kazaskerliğine bildirir; şeyhülislâmın onayı ve padişahın tasdiğiyle mülâzemet süreci başlatılırdı. Bu aşamadan sonra mülâzım olarak anılan adaylar belirli bir sıra ve usul içinde kadroya atanmayı beklemekteydi. Dolayısıyla mülâzemet bu bağlamda adaylık ve bekleme sürecini tanımlar (İpşirli, 1982, s. 4). Bu aynı zamanda çalışmanın da odaklandığı mülâzemet türüdür.

Terim ikinci anlamıyla, mevcut görevinden ayrılan bir ilmiye mensubunun, mansıp denilen yeni bir kadroya atanıncaya kadar geçen süreç için kullanılmıştır. Bu dönemde kişi, aktif görevde bulunmasa da ilmiye sınıfına mensubiyetini sürdürür ve yeniden atanmayı beklerdi. Bu sistem aracılığıyla Osmanlı Devleti, ilmiye sınıfını hem nitelik hem de nicelik açısından denetim altında tutmayı hedeflemiştir. Zira mesleğe giriş aşamasında danışmentlerin muîdlik yapmaları şart koşularak eğitimlerinin tamamlanması sağlanırken aynı zamanda mesleğe kaç kişinin girdiği kontrol altında tutulmuştur. Ulemânın iki görev arası beklediği zaman olan münfasıl sürecinde ise âlimler kazasker dairelerine devam ederek bir tür hizmet içi eğitim görmeleri sağlanmıştır. Böylece hem mesleğe girişte hem de görevler arası geçişte düzen ve denge gözetilmiştir. (İpşirli, 2021, s. 365-368; Beyazıt, 2014, s. 32).

XV. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti'nin yeni fetihlerle genişleyen coğrafyası, idarî yapıda merkezileşme yönünde adımların atılmasını gerekli kılmıştır. Bu süreçte hem mansıp sayısında hem de bu görevlere talip olan adayların sayısında artış yaşanmış; böylece bir mansıba atanmayı bekleyenler arasında yoğunluk oluşmuştur. Artan talep karşısında ilmiye mesleğini sayıca denetim altında tutmak ve görevlendirmelerde adaleti sağlamak amacıyla mülâzemet sistemi devreye sokulmuştur. (İpşirli, 1997, s. LXI/641-642).

Mülâzemet sistemi, Ebussuûd Efendi'nin Rumeli kazaskerliği döneminde (1537–1545) kurumsal yapısını tamamlayarak klasik bir şekil almıştır. (Özcan, 2025). Kanûni Sultan Süleyman'ın, Ebussuûd Efendi'den mülâzemet sisteminin düzenlenmesini talep etmesiyle, mülâzımların kaydının ayrı bir ruznâmçe defteriyle tutulması usulü yürürlüğe girmiştir. Ayrıca bu dönemde mülâzım verme yetkisine sahip ulemânın rütbelerine göre kaç mülâzım verebilecekleri belirlenmiş; mesleğe ehil insanların alınması ise nevbet usulüyle yedi yıllık periyotlara bağlanmıştır. Yüzyılın sonlarında çıkarılan kanunnamelerle mülâzemet sistemi ayrıntılı biçimde düzenlenmiş; kayıtların tutulma usulleri, mülâzım alınacak ve alınmayacak kimseler ile ulemânın mülâzım verme biçimleri açık biçimde belirlenmiştir. Böylece sistemin hukuki ve idari çerçevesi netleştirilmiştir (Beyazıt, 2020, s. 130-137).

Mülâzım kayıtlarının tutulması ve ilgili sürecin yürütülmesi, Anadolu kazaskerine göre protokolde üstün olan Rumeli kazaskerinin sorumluluğundaydı. Rumeli kazaskerinin bu sürecin başında bulunmasının en önemli nedenlerden biri mülâzemet usulünün yukarıda da değinildiği üzere Ebussuûd Efendi'nin Rumeli kazaskerliği görevindeyken sistemli bir hale getirilmiş olmasıydı (Beyazıt, 2020, s. 130-137). Bir danışment, Rumeli kazaskerinin ruznâmçesine kaydedildikten sonra, artık bir mansıba aday olarak “mülâzım” ya da “yeni mülâzım” şeklinde tanımlanırdı. Mülâzımlar, geçirdikleri hazırlık döneminin sonunda bir mansıba atanarak ilmiyedeki meslekî kariyerlerine resmen başlamaktaydı. Ancak bu atama sürecinde kazaskerler arasında görev paylaşımına dayalı bir ayırım söz konusuydu. Rumeli bölgesindeki ilmiyeye ait mansıplarda görev almak isteyen mülâzımlar, Rumeli kazaskerliğine; Anadolu veya Arap vilayetlerindeki mansıplar için ise Anadolu kazaskerliğine başvurmak durumundaydılar. Bu bağlamda, mülâzımın ilgili kazaskerin belirli günlerde topladığı mecliste hazır bulunarak, matlab adı verilen deftere ismini kaydettirmesi gerekiyordu (Uzunçarşılı,

1988, s. 45; Beyazıt, 2014, s. 29).

Muîdlerin hangi yolla mülâzım oldukları, belirli kategoriler altında tasnif edilerek sistematik biçimde ruznâmçe defterlerine kaydedilmekteydi. Şeyhülislâm başta olmak üzere yüksek rütbeli ulemâya, yanlarında görev yapan muîdleri mülâzım yapma hakkı tanınmıştır. Mevâli ve ulemânın hangi şartlarda kaç mülâzım verebileceği birtakım esaslara bağlanmıştır. Bu yetki, mesleki ilerlemelerinin yanı sıra askerî zaferler, cülus törenleri, surre alayları ve padişah çocuklarının doğumu gibi özel vesilelerle kendilerine verilmiştir (Kuru, 2022, s. 5-13). Bu bağlamda hazırlanan makalede, XVIII. yüzyılın ikinci yarısına ait bir dönemde (1756–1776) ilmiyeye girişte kullanılan usuller ve bu yöntemlerin ne ölçüde tercih edildiği incelenmiştir.

Osmanlı'nın klasik döneminden başlayarak XIX. yüzyıla kadar uygulanan mülâzemet yolları, ilmiye mesleğine intisap etmenin çeşitli biçimlerini ifade ediyordu. Bu yollar arasında iâdeden (muîdlikten), müstakillen arz, teşrif, nevbet, tezkirecilik hizmeti, fetvâ eminliği, vefat, sair hizmet alanlarından geçiş ve şefaath gibi yöntemler bulunmaktaydı. Her bir yol, mülâzım olma sürecinin farklı biçimlerde işlediğini göstermektedir. Bu uygulama, mülâzemet sürecinin düzenli ve denetlenebilir biçimde yürütülmesini sağlamakla birlikte, ilmiye zümresine katılanların eğitim ve görevlendirme süreçlerini belgeleyen düzenli bir kayıt sistemi işlevi görüyordu (Beyazıt, 2014, s. 63, 69, 86, 89). Buradan hareketle araştırmanın temel hipotezini, mülâzım olma yollarının hangi yöntemlerle gerçekleştirildiği ve bu yöntemlerin nasıl bir düzen içerisinde işletildiğinin ortaya konulması oluşturmaktadır. Çalışmanın ana kaynağını ise Rumeli kadiaskerleri tarafından tutulmuş ruznâmçe defterleri teşkil etmektedir. Söz konusu defterlerden elde edilen veriler ışığında mevcut mülâzemet yolları tespit edilmiş ve bu yolların işleyiş biçimleri sistematik olarak değerlendirilmiştir.¹

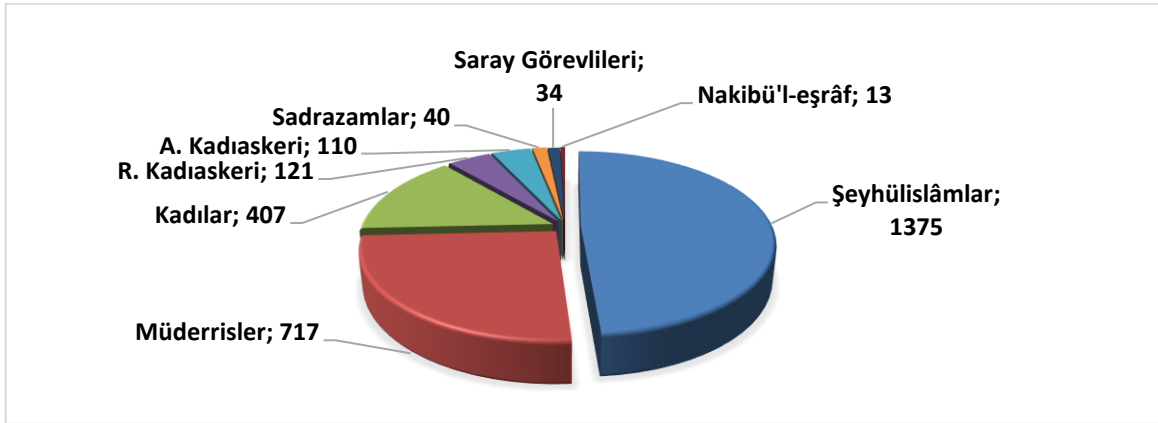
Mülâzım Sayıları ve Mülâzım Olmaları İçin Muîdlerini Arz Eden Devlet Görevlileri

1756–1776 yılları arasında toplam 2.817 muîd mülâzım olarak kaydedilmiştir. Bu dönemde görev yapan dokuz Rumeli kazaskeri, toplamda 194 ay boyunca mülâzım tayininde bulunmuştur. Ortalama aylık mülâzım kayıt oranı yaklaşık %15 olarak gerçekleşmiştir. Önceki yüzyıllarla karşılaştırıldığında mülâzım sayılarında kayda değer bir artış gözlemlenmiştir (Evsen, 2009, s. 24-31, 78, 79; Demirel, 2019, s. 30-59; Cengiz, 2019, s. 39-58). Bu artışın temel nedeni, aday sayısındaki artışa karşın kadro sayılarının yetersiz kalmasıdır. Devlet, ilmiye zümresine giriş süreçlerini denetim altına almak amacıyla çeşitli tedbirler geliştirmiştir. Bu bağlamda, mülâzemet mekanizmasının ıslahı gündeme getirilerek, ehil olmayan kişilere mülâzemet verilmemesi gerektiği yönünde uyarılar yapılmıştır. Yüzyılın farklı dönemlerinde, ilmiye sınıfındaki mesleki dolaşımın kontrol altında tutulması amacıyla mevcut kanunlara riayet edilmesinin önemi vurgulanmıştır (Târîh-i Râşid, 2013, s. 901; İzzî Tarihi, 2019, s. 774; Uzunçarşılı, 1982, s. 52; Baltacı, 2005, s. 1/121; Yurdakul, 2017, s. 301-303; Arı, 2024, s. 186-189).

Muîdlerini mülâzemet için arz edenler incelendiğinde, sekiz farklı meslek grubuna mensup devlet görevlilerinin bu sürece katıldığı görülmektedir. Bu grupların dağılımı aşağıdaki grafikte gösterilmiştir.

¹ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri eski adıyla Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA.), İstanbul Müftülüğü (İSTM.), Meşihat Defterleri (MŞH., DFT1.d.), Genel/Özel Nu: 277/100; 284/107; 285/108; 288/111; 289/112; 297/120; 300/123; 304/127; 308/131.

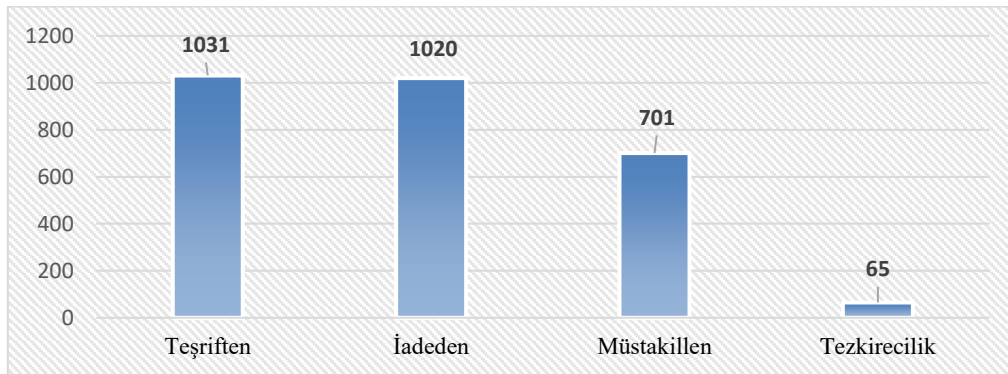

Grafik 1: Muîdlerini Mülâzım Verenler (1756-1776)²

Şeyhülislâmların ardından müderrisler ve kadılar mülâzım tayininde en etkin diğer sınıf mensupları olarak öne çıkmaktadır. Kazaskerler, sadrazamlar, nakibüleşrâf ve saray görevlileri ise mülâzım tayin eden diğer görevliler arasında yer almıştır.

Muîdlerin Mülâzemet Kaydedilme Yolları

İlmiye mesleğine giriş sisteminin tarihsel işleyişini ve geçirdiği dönüşümleri analiz edebilmek için, dönemin yürürlükte olan mülâzemet yollarının nitelikleri ve bu yolların kullanım sıklıkları belirleyici öneme sahiptir. Mülâzemet yollarının kullanım oranları, kurumsal işleyiş anlamak açısından önemli bir gösterge niteliği taşımaktadır. Bu veriler, ilmiye mesleğine girişte uygulanan yöntemlerin çeşitliliğini ve dönemsel tercih yoğunluklarını yansıtmaktadır. Aşağıdaki grafik, muîdlerin hangi mülâzemet yolları üzerinden sisteme dâhil edildiklerini göstermektedir.

Grafik 2: 1756-1776 döneminde kullanılan Mülâzemet Yolları³

Teşrifat Yolu ile Mülâzım Verme Yöntemi

Teşrifattan mülâzım verme, belirli bir öneme sahip olaylar vesilesiyle ulemâya, muîdlerini mülâzım vermeleri için tanınmış bir kadro hakkıdır. Padişah çocuklarının doğumu, müderrislikten Haremeyn-i Şerif kadılıklarına nakil, şeyhülislamlık ve kazaskerlik makamlarına tayin, cülûs-ı hümâyûn ve askerî zaferler gibi hadiseler bu kapsama dâhil edilmiştir. Söz konusu olaylar neticesinde ulemâya belirli sayıda mülâzım verme imkânı tanınmaktaydı (İpşirli, 1997, s. LXI/647; Beyazıt, 2014, s. 63).

1756–1776 yıllarını kapsayan dönemde, mülâzım tayininde en sık başvurulan mülâzemet yolu teşrifat usulüyle sisteme dâhil edilme olmuştur. Bu yöntemin toplam mülâzım kayıtları içindeki oranı %36,6'dır. İlgili

² BOA., İSTM. MŞH., DFT1.d., 277/100; 284/107; 285/108; 288/111; 289/112; 297/120; 300/123; 304/127; 308/131.

³ BOA., İSTM. MŞH., DFT1.d., 277/100; 284/107; 285/108; 288/111; 289/112; 297/120; 300/123; 304/127; 308/131.

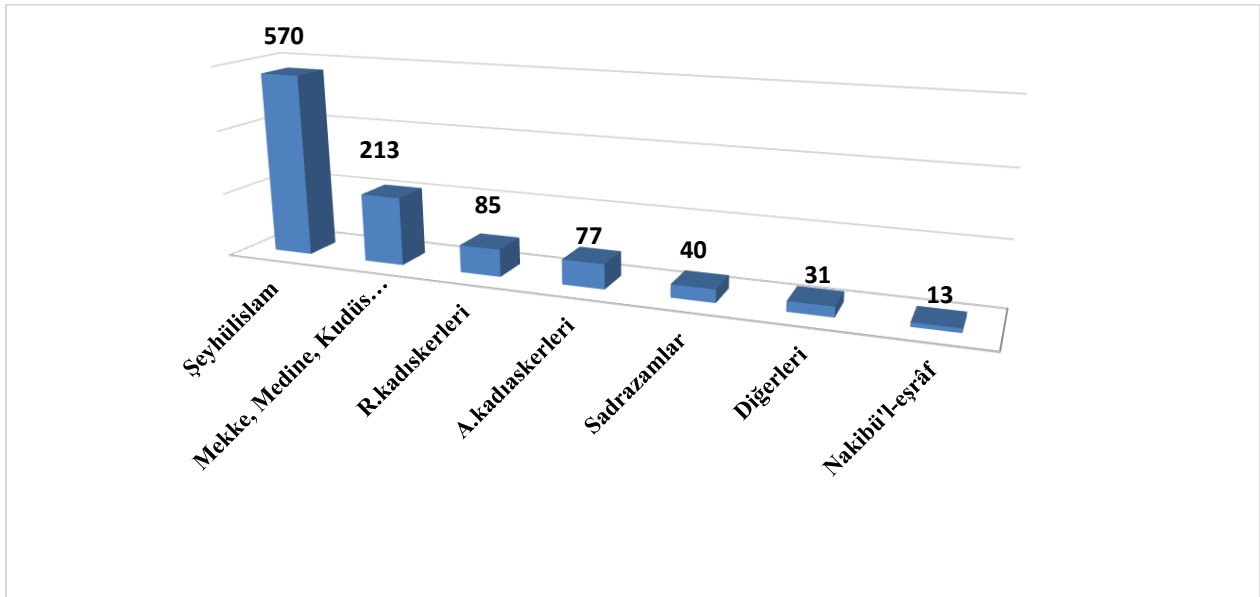

dönemde ulemâ, teşrifat yoluyla 1.031 dânişmendi mülâzım olarak kaydetmiştir.

Teşrif yolu ile ulemâyâ tanınan mülâzım verme hakkı, mevcut sistemdeki mutat kontenjana ek olarak sağlanan bir imkândı. Zira ulemâ, kariyer ilerlemesi kapsamında hâlihazırda hareketleri dolayısıyla mülâzım verebilmekteydi. Verilen bu ilave hak ile ulemânın/ümeranın daha fazla sayıda muîdini ilmiye hiyerarşisine dâhil etmesine olanak tanıyordu. Nitekim meslekte yükseldikçe, teşrif yoluyla kendilerine tahsis edilen mülâzım kontenjanı da artmakta; böylece üst düzey ulemâ/ümera, kadro tahsisinde daha geniş bir tasarruf alanına sahip olmaktaydı. Örneğin Damadzâde Feyzullah Efendi 1757’de meşihat makamına geçtiği için mutat olduğu üzere kendisine mülâzım verme hakkı verilmiştir. Aynı sene padişah değişikliğinden de dolayı kendisine ayrıca bu hak bu kez cülus-ı hümayûn vesilesiyle verilmiştir (BOA., İSTM. MŞH., DFT1.d., 277/100, s. 14, 32).

İncelenen dönemde cülus-ı hümayûn ve padişah çocuklarının doğumu gibi vesilelerle ulemâ ve ümeradan sadrazama mülâzım verme imtiyazı tanınmıştır. 1757’de III. Mustafa’nın tahta çıkışı buna örnek teşkil etmektedir. Cülus-ı hümayûn sebebiyle yüksek derecedeki âlimlere söz konusu yoldan muîdlerini mülâzım verebilmeleri için kadro tanınmıştır (BOA., İSTM. MŞH., DFT1.d., 280/103, s. 8; 308/131, s. 20). Yine şeyhülislâmların, kazaskerlerin, Mekke, Medine ve Kudüs kadılarının göreve teşriflerinden dolayı da aynı şekilde mülâzım verme hakkı tanınmıştır (Toprak, 2015, s. 135-136). Aşağıdaki grafik, teşrifat vesilesiyle mülâzım tayin etme yetkisini kullanan ulemâyı ve bu yolla önerdikleri mülâzım sayılarını yansıtmaktadır.

Grafik 3: Teşrifat Yolu İle Muîdlerini Mülâzım Veren Ulemânın Dağılımı

Teşrif yöntemiyle en fazla mülâzım tayin eden ulemâ grubu, toplam 570 mülâzımla şeyhülislâmlar olmuştur. 1756–1776 yılları arasında meşihat makamına yükselen dokuz şeyhülislâm, bu göreve teşrifleri dolayısıyla 365 muîdi mülâzım olarak kaydetmişlerdir. Aynı dönemde doğan dört padişah çocuğunun teşrifi vesilesiyle de dört farklı şeyhülislâm tarafından 205 mülâzım tayin edilmiştir. Bu bağlamda, Damadzâde Feyzullah, Dürrişâde Mustafa, Mehmed Salih, Çelebizâde İsmail Âsım, Veliyüddin, Pîrîşâde Osman, Ebubekirîşâde Ahmed, Mirzâşâde es-Seyyid Mehmed Said ve Salih Efendîşâde Mehmed Emin efendiler, teşrif vesilesiyle mülâzım tayin eden şeyhülislâmlar arasında yer almaktadır. Şeyhülislâmların teşrifleriyle gerçekleştirdikleri mülâzım tayinlerinde gözlenen artış, önceki dönemlerle karşılaştırıldığında belirgin bir yükselişe işaret etmektedir. Bu durum, ilmiye bürokrasisinde şeyhülislâmların kurumsal nüfuzunun arttığını ve kadro tahsis süreçlerinde daha etkin bir konuma geldiklerini göstermektedir (Târih-i Cülûs-ı Sultan Mustafa Han-ı Sâlis, 2012, s. 16; Hâkim Efendi Tarihi, 2019, s. 1/479; Beyazıt, 2009, s. 429-433).

Teşrif vesilesiyle mülâzım tayin edenler arasında şeyhülislâmlardan sonra en yüksek sayıya ulaşan grup Medine, Mekke ve Kudüs kadılarıdır. Osmanlı Devleti, söz konusu beldelere atfettiği kutsiyetin bir gereği

olarak, burada görev alan kadınlara dörder muîdlerini mülâzım vermelerine imkân tanımıştır (İpşirli, 1982, s. 223-231; Beyazıt, 2014, s. 63-68; Alan, 2015, s. 71). 1756–1776 yıllarını kapsayan yaklaşık yirmi yıllık süreçte, Mekke-i Mükerrreme'ye 17, Medine-i Münevvere'ye 18 ve Kudüs-i Şerif'e 19 kadı atanmıştır. Bu atamalar neticesinde ruznamçelerde "*belde-i tayyibe-i müşarünileyh teşrifâtı*" şekliyle kaydedilen toplam 213 mülâzım tayini yer almıştır. Bu uygulama, kutsal şehirlerin kadılık makamlarının yalnızca idarî değil, aynı zamanda ilmiye bürokrasisine kadro tahsisinde önemli birer merkez işlevi gördüğünü ortaya koymaktadır.⁴ Haremeyn ve Kudüs kadılık teşrifatının dışında, padişah çocuklarının veladetleri vesilesiyle de teşrifat yolundan kadınlara muîdlerini mülâzım verme hakkı tanınmıştır (BOA., İSTM. MŞH., DFT1.d., 288/111, s. 14).

Haremeyn ve Kudüs kadılıklarına zaman zaman muvakkat usulüyle⁵ yapılan atamalarda, yalnızca ilgili beldenin payesini alan âlimlere de rastlanmaktadır. Bu kişiler, fiilî olarak payesini aldıkları şehre gitmemekte; kadro tahsisinde elde ettikleri unvanı sürdürerek başka bir yerde görev yapmaktaydılar (Alan, 2015: 83-86). Bu şekilde tevcih alan kadınlara muîdlerini teşrifattan mülâzım verme hakkı verilmemiştir. Örneğin, 1760 yılında kendisine Üsküdar kadılığı tevcih edilen Siraceddin Mustafa Efendi'ye aynı zamanda Kudüs-i Şerif payesi verilmiş; ancak teşrifattan mülâzım verme kontenjanı tahsis edilmemiştir. Bu durum mülâzım tayininde, ilmiye bürokrasisinde elde edilen unvan ile fiilî hizmet arasındaki ayrımın doğrudan etkili olduğunu ortaya koymaktadır (BOA., İSTM. MŞH., DFT1.d., 284/107, s. 11-12, 20). İstanbul kadılık payesi sahiplerinin mülâzım vermelerinde görülen bu durum yalnızca İstanbul kadılık payesi için geçerliydi. Çünkü İstanbul kadılığı hem mevleviyet derecesinde bulunmaktaydı hem de buradan terfi edenler Anadolu kazaskerliğine yükselmekteydi. Bu nedenle, yalnızca İstanbul payesine sahip ulemâya mülâzım tayin etme yetkisi tanınmışken diğer paye sahipleri bu haktan yararlanamamıştır (Unan, 1998, s. 42-50; Ortaylı, 1979-1980, s. 70-73; İpşirli, 2001, s. 23/305-307). Örneğin I. Abdülhamid'in kerimesi Hatice Sultan'ın veladeti münasebetiyle İstanbul kadılık payesi sahiplerine de teşrifat yoluyla mülâzım vermelerine izin verilmiştir. Buna göre, İmam-ı Evvel Mehmed Emin Efendi ve saray tabiplerinden Mehmed Arif Efendi'ye ikişer mülâzım tahsis edilmesi uygun bulunmuştur (BOA., İSTM. MŞH., DFT1.d., 308/131, s. 23-24).

Teşrifattan mülâzım tayin edenler arasında üçüncü ve dördüncü sıralarda kazaskerler yer almaktadır. 1756–1776 yılları arasında görev yapan dokuz Rumeli kazaskeri, söz konusu yöntemle toplam 85 muîdini mülâzım olarak kaydettirmiştir. Bu tayinlerin 61'i Rumeli kazaskerliği görevine atanmaları, 24'ü ise padişah çocuklarının doğumu dolayısıyla gerçekleştirilmiştir. Aynı dönemde Anadolu kazaskerleri ise toplam 77 mülâzım tayin etmiştir. Bunların 63'ü Anadolu kazaskerliği makamına teşrifleri, 14'ü ise hanedan doğumları vesilesiyle yapılmıştır. Yirmi yıllık süreçte her iki kazaskerlik makamına atananlara genellikle dörder mülâzım verme hakkı tanındığı anlaşılmaktadır. Bu veriler, kazaskerlik makamlarının mülâzemet sistemindeki kurumsal ağırlığını ve teşrifat kontenjanlarının belirli bir düzende dağıtıldığını göstermektedir (BOA., İSTM. MŞH., DFT1.d., 300/123, s. 2, 21; 304/127, s. 1, 5, 20).

Teşrifattan mülâzım veren ulemâ grafiği incelendiğinde ulemânın dışında aynı zamanda sadrazamların da teşrifat aracılığıyla mülâzım vermiş oldukları özellikle vurgulanmalıdır (Dânişmend, 1971: 5/61; Nagata, 2006, s. 31/48-50).⁶ Veziriazamlık makamında bulunan Mehmed Râgıp Paşa (sadareti 1757-1763) ve Muhsinzâde Mehmed Paşa (sadareti 1765-1768) velâdet-i hümayun teşrifatı vesilesiyle mülâzım vermişlerdir (BOA., İSTM. MŞH., DFT1.d., 288/111, s. 13; 297/120, s. 11). Başlangıçta sadrazamlara mülâzım verme hakkı yalnızca padişah çocuklarının doğumu teşrifatiyle tanınırken, yüzyılın sonlarında kendi teşrifleri dolayısıyla da bu hak verilmeye başlanmıştır (Evsen, 2009, s. 24-31, 78, 79).

⁴ Kadıların kutsal beldelere tayin olmaları neticesinde verdikleri mülâzımlar için bkz. BOA., İSTM. MŞH., DFT1.d., 277/100; 284/107, s. 2, 13-24; 285/108, s. 2, 30-31; 288/111, s. 7-41; 289/112, s. 10-24; 297/120, s. 12-25; 300/123, s. 18-40; 304/127, s. 12-25; 308/131, s. 12-34.

⁵ Bu uygulama, kadılık bekleyen ulemâ sayısının mevcut kazâ kadrolarını aşması hâlinde, bir kazânın sıralamasına kaydedilmesi usulüydü. Tevki olarak da ifade edilen bu usul, mevcut kadının görev süresi sona ermeden önce, yerine geçecek kadı adaylarının belirlenip bir sıraya konulmasını ifade eder. Muvakkaten tayin edilen kadı, fiilen kazâya atanmasından önce kazânın sıralamasına dâhil edilir ve sırası geldiğinde göreve başlardı (Beyazıt, 2014, s. 112-116).

⁶ Önceki dönemlere ait kayıtlarda sadrazamlar mülâzım vermemişken bu dönemde iki sadrazamın teşrifattan toplam 40 mülâzım verdikleri belirlenmiştir. Bkz. BOA., İSTM. MŞH., DFT1.d., 297/120, s. 11-12; 288/111, s. 13.

Teşrif yoluyla mülâzım tayin eden diğer ulemâ arasında müneccimbaşı, saray hekimleri, imam-ı sultanî (evvel ve sâni) ile fetva eminleri yer almaktadır. Bu görevliler, padişah çocuklarının doğumu vesilesiyle gerçekleşen teşrifler kapsamında muîdlerini mülâzım olarak kaydettirmişlerdir. Aynı vesileyle nakîbüleşrâfa da iki mülâzım kontenjanı verilmiştir. Öte yandan, kazaskerlikten gelen nakîbüleşrâflara, önceki görevleri dolayısıyla ayrıca bir veya iki mülâzım verme hakkı verilmiştir. Buna göre, nakîbüleşrâf daha önce Rumeli kazaskerliği yapmışsa iki, Anadolu kazaskerliğinden gelmişse bir mülâzım tayin etme hakkına sahip olmuştur. Bu fark, protokol hiyerarşisindeki konumlarından kaynaklanmaktadır (BOA., İSTM. MŞH., DFT1.d., 277/100, s.31; 288/111, s. 13; 297/120, s. 12; 308/131, s. 21).

Ulaşılan bu veriler ilmiye sınıfına girişte teşrifat yolunun etkin bir mülâzım tayin aracı olarak kullanıldığını göstermektedir. Söz konusu yöntem, ulemânın nüfuzunu yansıtan önemli bir göstergedir. Bu mülâzemet usulünün diğer yollar arasındaki ağırlığı, ilmiyeye girişin yalnızca bireysel ehliyetle değil, aynı zamanda çeşitli karmaşık ilişkiler aracılığıyla da şekillendiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, mülâzemet sisteminin hem sosyal hem de bürokratik yönelimlerle biçimlendiğini ve ulemânın bu süreçte belirleyici bir aktör olduğunu göstermektedir.

Mesleki Rotasyonda Kullanılan Yöntem: İâdeden veya Muîdlikten Mülâzım Yolu

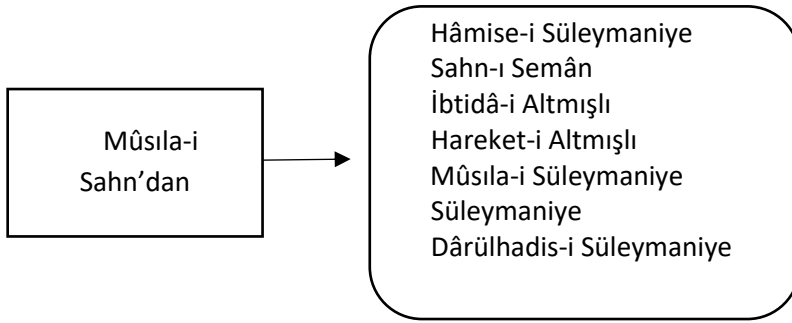
Yüksek dereceli medreselerde mülâzım tayin etme imtiyazına sahip olan müderrisler, muîdleri arasından liyakatli gördüklerini mülâzım olarak kaydederdiler. Bu müderrisler başka bir medreseye nakledildiklerinde, kadılık görevine atandıklarında veya tekaüde ayrıldıklarında, görev yaptıkları medresedeki muîdlerinden birini mülâzım tayin etme hakkını elde ederlerdi. İlmiye teşkilatının istihdam bürokrasisinde bu uygulama “iâdeden mülâzım verme yolu” olarak adlandırılmıştır. Benzer şekilde, kadılık görevini yürüttükleri şehirdeki medreselerde ders veren büyük kadılar da mülâzım tayin etmeleri gerektiğinde, bu medreselerdeki muîdlerini aynı usulle mülâzım olarak kaydettirebilirlerdi (İpşirli, 2006, s. 31/537-538; Aydın, 2017, s. 73-74; Baltacı, 2005, s. 1/117-118).

İâdeden mülâzemet, görev değişikliği veya terfi eden müderris ve kadıların önceki görev yerlerindeki muîdlerini sisteme dâhil etmelerine imkân tanıyan bir mekanizma olarak işlev görmüştür. Bu uygulama, ilmiye bürokrasisinde hem kişisel bağlılıkların hem de kurumsal geçişlerin düzenli biçimde sürdürülmesini sağlamıştır. Ele alınan dönemde muîdlerin mülâzım kaydedilmesinde en çok kullanılan yöntemler arasında ikinci sırada iâdeden mülâzemet yolu bulunmaktadır. 2.817 mülâzım kaydının 1.020’si bu yöntemle gerçekleştirilmiş olup, toplam kayıtlar içinde %36,21 oranında bir paya sahiptir.⁷

Muîdlerini iâde suretiyle mülâzım tayin etme hakkı, şeyhülislâmlar, yüksek dereceli medrese müderrisleri ve mevleviyet kadılıklarına atanan ulemâya tanınmıştır. Bu kadro, görev değişikliği veya terfi durumlarında, ilgili ulemânın önceki görev yerlerindeki muîdlerini mülâzemet sistemine dâhil etmesine imkân sağlamıştır. Müderrisler iâdeden mülâzemet yoluyla toplam 913 mülâzım vermiştir. Bunların 724’ü medreseden başka bir medreseye geçiş veya rütbe yükselmesiyle, 189’u ise müderrislikten kadılığa atananların yaptığı tayinlerle gerçekleşmiştir. İncelenen dönemde, en az Ellili Medrese seviyesindeki müderrisler genellikle bir medreseden başka bir medreseye geçtiklerinde veya kadılığa atandıklarında, görev yaptıkları medresedeki bir muîdlerini iâdeden mülâzım olarak tayin etmekteydiler. Müderrisler çoğunlukla *mûsıla-i sahn* medrese seviyelerinden hareketle daha yüksek bir dereceye atanmaları durumunda iâdeden mülâzım vermişlerdir. Aşağıdaki şekilde müderrislerin mesleki hareketleri gösterilmiştir.

⁷ İâdeden verilen mülâzım kayıtları için bkz. BOA., İSTM. MŞH., DFT1.d., 277/100 s. 9-16; 284/107, s. 4-20; 285/108, s. 1-47; 288/111, s. 1-42; 289/112, s.1-26; 297/120, s. 2-49; 300/123, s. 1-28; 304/127, s. 1-28; 308/131, s. 3-35.

Şekil 1: Müderrislerin Hareket Ettikleri Medreseler

Öte yandan, görev yaptıkları medresede terfi sonucu yükselen müderrisler de birer muîdlerini îâdeden mülâzım olarak tayin etme hakkına sahiptiler. 1756–1776 yılları arasında dokuz müderrisin medrese değiştirmeksizin terfi ettiği ve bu vesileyle îâdeden mülâzım verdikleri anlaşılmaktadır (BOA., İSTM. MŞH., DFT1.d., 285/108, s. 12-17, 27; 288/111, s. 10, 17; 308/131, s. 30; 304/127, s. 10).

Müderrislerin yerinde yükselmelerine benzer bir uygulama kadılar için de söz konusuydu. Yukarıda da değinildiği üzere kadılar fiilen bir kadılığa hareket etmeden evvel gideceği yerin payesini alabilmekteydiler. Bu durumda muîdlerini îâdeden mülâzım vermişlerdir (Unan, 1998, s. LXII/49; Alan, 2015, s. 104-105). İncelenen dönemde yalnızca üç kadı, kendilerine tevcih edilen paye sonrasında bir muîdlerini îâdeden mülâzım olarak kaydettirmiştir. Örneğin Reisü'l Etibbâ-i Sultanî Mustafa Efendi, Kudüs-i Şerif payesiyle Kayseri kadılığına atandığında bir muîdini mülâzım vermiştir. Mustafa Efendi'nin kayıtları incelendiğinde aynı zamanda Sahn-ı Seman müderris olduğu ve bundan dolayı bu hakkın kendisine tanındığı anlaşılmaktadır (BOA., İSTM. MŞH., DFT1.d., 284/107, s. 11-12, 20; BOA., İSTM. MŞH., DFT1.d., 277/100, s. 17-18). Bir başka örnekte de Edirne ulemasından Mûsıla-i Süleymaniye ve Sultan Selim Medreseleri müderrisi Mustafa el-Amîr Efendi'ye Filibe payesiyle Saraybosna kadılığı verilmiş ve bu tevcihle bir muîdini îâdeden mülâzım olarak kaydettirmiştir (BOA., İSTM. MŞH., DFT1.d., 277/100, s. 17-18, 30). Bu örneklerin kadılara kıyasla çok sınırlı düzeyde kalması, paye tevcihinden sonra îâdeden mülâzemet yolunun kadılar arasında oldukça sınırlı biçimde kullanıldığını göstermektedir.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında mevleviyet statüsündeki Mekke-i Mükerrreme ve Medine-i Münevvere kadıları, görev yaptıkları beldelerdeki Süleymaniye, Kayıtbay ve Muradiye medreselerinde aynı zamanda müderrislik de yapmışlardır. Bu kadılar, mesleki hareketleri sonrasında söz konusu medreselerdeki muîdlerini îâdeden mülâzım olarak tayin etmişlerdir. Mevleviyet kadılıklarından Medine-i Münevvere kadıları Arslanzâde Mustafa ve Mehmed Rıza efendiler ile Mekke-i Mükerrreme kadısı Şeyhzâde Abdürrahim Efendi burada bulunan Süleymaniye, Kayıtbay ve Muradiye medreselerindeki birer muîdlerini îâdeden mülâzım vermişlerdir (BOA., İSTM. MŞH., DFT1.d., 285/108, s. 22; 288/111, s. 6, 24).

Ulemânın tayin-terfi bürokrasisinde bir müderrise Süleymaniye medreselerinden sonra Mahreç veya Devriye seviyesindeki mevleviyet statüsüne sahip bir kadılık tevcih edilebilirdi (Unan, 2004: 29/467-468; Uzunçarşılı, 1988: 95-103; Yurdakul, 2019: 153). Bu şekilde kadılığa hareket eden müderrisler de geride kalan birer muîdlerini mülâzım vermişlerdir. Örneğin, Hatibzâde Mehmed Efendi, Edirne'de Sultan Bayezid Medresesi'nde Mûsıla-i Süleymaniye rütbesiyle müderrislik yaptıktan sonra 1775 yılında Belgrad kadılığına atanmış; bu hareketi vesilesiyle söz konusu medresedeki muîdini îâdeden mülâzım olarak sisteme dâhil etmiştir (BOA., İSTM. MŞH., DFT1.d., 308/131, s. 8).

Sultan Bayezid-i Han Medresesi vakfiyesi gereğince, medresenin müderrislik görevi şeyhülislâma tahsis edilmiştir. Bu çerçevede, şeyhülislâmlar da müderrisler gibi II. Bayezid Medresesi'ndeki muîdlerini îâdeden mülâzım olarak tayin etmişlerdir. 1756–1776 yılları arasında görev yapan on şeyhülislâm, bu medresede bulunan toplam 107 muîdi îâdeden mülâzemet yoluyla sisteme kazandırmıştır (Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîni-î Âli Osman, 1998, s. 198; Yurdakul, 2017, s. 41; Uzunçarşılı, 1988, s. 205; Baltacı, 2005, s. 113; Koçi Bey Risalesi, 1998, s. 42; İzgi, 1997, s. I/49).

Şeyhülislâmların Mülâzemet Verme Yolu

İlgili döneme ait ikinci grafikte, mülâzemet yolları arasında üçüncü sırada şeyhülislâmlara özgü bir yöntem olan “müstakillen arz” yer almaktadır. Bu yöntem, ilmî yeterliliğini kanıtlamış veya belirli bir hizmette yararlılık göstermiş olan dânişmendlerin şeyhülislâma takdim edilmesiyle ya da doğrudan şeyhülislâm tarafından seçilen muîdlerin mülâzemet alınmasını ifade etmektedir. Muîdlerin bizzat şeyhülislâmın iradesiyle sisteme arz edilmesi nedeniyle bu usul, arşiv vesikalarında ve literatürde “müstakillen mülâzemet yolu” veya “müstakillen arz yolu” olarak adlandırılmaktadır (İpşirli, 1997, s. LXI/653).

Araştırmanın kapsadığı dönemde, dokuz şeyhülislâm tarafından toplam 701 muîd müstakillen arz yöntemiyle mülâzemet dâhil edilmiştir. Bu sayı, şeyhülislâmların takdirinde mülâzemet sistemine dâhil edilen muîdlerin önemli bir bölümünü teşkil etmektedir (BOA., İSTM. MŞH., DFT1.d., 277/100; 284/107; 285/108; 288/111; 289/112; 297/120; 300/123; 304/127; 308/131). Müstakillen arz yoluyla yapılan bu tayinler, şeyhülislâmların ilmî ve idarî otoritesinin mülâzemet sistemine doğrudan tezahürünü göstermektedir. Mülâzemet yazdırılan muîdler için genellikle “...*erbab-ı istîdâd ve istîhkaktan olmakla...*” ifadesi kullanılarak yetenekli ve mülâzemeti hak ettiği ayrıca belirtilmekteydi (BOA., İSTM. MŞH., DFT1.d., 277/100, s. 2).

Kayıtlarda her ne kadar bu ifadeler yer almışsa da söz konusu yöntem çeşitli eleştirilere de konu olmuştur. XVIII. yüzyılda önceki yüzyıllara kıyasla müstakillen mülâzım verme yönteminin daha fazla kullanılması ve bu yoldan mülâzım olanların neye istinaden alındıklarının anlaşılır olmaması, bu yolun bir iltimas aracına dönüşerek suistimal edildiğine dair tartışmalara yol açmıştır (Mürî't-Tevârih, 1981, s. I/155; Dânişmend, 1971, s. 5/140-141; Bayezid, 2009, s. 434).

Kazaskerlerin Mülâzım Verme Yolu

İncelenen dönemde etkin biçimde kullanılan mülâzemet yollarından biri de tezkirecilik hizmetine dayalı tayinlerdir. İlimiye istihdam kanunlarına göre, kazaskerler her altı ayda bir tezkirecilerinden birini mülâzım olarak sisteme dâhil etme hakkına sahipti. Kazaskerlerin yardımcıları konumundaki tezkireciler, kadıların beratlarının düzenlenmesi gibi çeşitli bürokratik işlemleri yürütmekle görevliydi. Kazaskerler tezkireci olarak görevlendirdikleri yetkin dânişmentleri her altı ayda bir mülâzemet vermekteydiler. (İpşirli, 1997, s. LXI/653-655, 697; Baltacı, 2005, s. I/118).

Tezkirecilik hizmetinden mülâzemet, ilmiye bürokrasisinde idarî görevlerin mülâzemet sistemine geçişte bir basamak işlevi görebildiğini göstermektedir. Bu uygulama sayesinde, kazaskerlik kaleminde görev yapanların hizmet esasına dayalı olarak tezkirecilik yolundan ilmiye hiyerarşisine dâhil edilmelerini imkân vermiştir.

Tezkirecilik hizmetinden sonra mülâzım olanların kayıtlarında “...*altı ayda tezkirecilik hidmet-i teşrifinden mülâzemet kabül...*” ifadesiyle belirtilmiştir. Söz konusu yöntem ile mülâzemet sistemine dâhil edilenlerin oranı, incelenen dönemde %2,31 oranında olduğu tespit edilmiştir. Toplamda 65 tezkireci mülâzım olarak kaydedilmiş; bunlardan 17’si Rumeli kazaskerleri, 19’u ise Anadolu kazaskerleri tarafından sisteme kazandırılmıştır. Bu oran, tezkirecilikten mülâzemet usulünün sistemde sınırlı fakat istikrarlı bir yer tuttuğunu göstermektedir.⁸

⁸ BOA., İSTM. MŞH., DFT1.d., 277/100, s. 41; 284/107, s. 1, 5, 20, 22; 285/108, s. 1-2, 6, 8, 15, 17, 21, 32, 33, 37, 43, 47; 288/111, s. 2, 3, 12, 19, 20, 28, 33; 289/112, s. 2, 6, 11, 14, 19, 23; 297/120, s. 4, 7, 16, 20, 25, 27, 33, 37; 300/123, s. 2, 15, 16, 27; 304/127, s. 5, 11, 15, 23, 27; 308/131, s. 7-8, 21.

Sonuç

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ulemânın mesleğe alınması sürecinde uygulanan mülâzemet yollarının incelendiği bu çalışmada, adayların ilmiyeye hangi yoldan kaydedildiklerine dair çeşitli bulgulara ulaşılmıştır. Araştırmanın ortaya koyduğu en önemli sonuçlardan biri, mülâzemet sisteminin bazı değişimlere rağmen XVIII. yüzyılın ikinci yarısında da varlığını sürdürdüğüdür.

Osmanlı ilmiye teşkilatında mülâzemet sistemi, hem mansıba ulaşmayı düzenleyen bir araç hem de ulemânın yetiştirme sürecini biçimlendiren bir yapı olarak işlev görmüştür. Âlimlerin hangi yöntemlerle ilmiyeye dâhil olduklarının tespiti, istihdam bürokrasisinin işleyişini anlamak açısından önemlidir. Önceki dönemlere ait çıktılarla mukayese edildiğinde daha evvel kullanılıp da bu devirde uygulanmayan bazı mülâzemet alınma usullerinin varlığı dikkat çekmektedir. Örneğin XVI.-XVII. yüzyıllarda yürürlükteki şefaaf, nevbet, fetvâ emniyeti, vefat ve diğer hizmet alanlarından sisteme dâhil edilme yöntemleri artık kullanılmadığı tespit edilmiştir.

İncelenen dönemde bazı mülâzemet yollarının artık kullanılmaması, devletin sistemdeki aksaklıkları gidermek amacıyla zaman içerisinde çeşitli düzenlemelere başvurduğunu göstermektedir. Mülâzemet yollarının azalması, sisteme daha az mülâzım alınması gerektiği izlenimini doğurmuştur. Ancak söz konusu usuller terk edilmiş olsa da, mevcut yollar üzerinden daha fazla mülâzım verildiği için toplam mülâzım sayısının bu dönemde artış gösterdiği tespit edilmektedir. Bu artışın bir diğer mühim sebebi ise veziriazamların da artık sisteme doğrudan müdahil olarak mülâzım vermeleridir. Şeyhülislâmlar kadar yoğun olmasa da, sadrazamların kayda değer ölçüde mülâzım vermeleri bu sonuca belirleyici yönde etki etmiştir.

Sadrazamların mülâzım verme hususunda sahip oldukları imtiyaz, dönemin ilmiye teşkilatı açısından dikkat çekici bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Sadrazamların mülâzım verme uygulamalarına bakıldığında, yalnızca teşrifat usulü çerçevesinde bu yetkiyi kullandıkları görülmektedir. Göreve başlamaları, padişah çocuklarının doğumu veya padişah değişiklikleri gibi özel durumlarda kendilerine mülâzım verme hakkı tanınmıştır. Yüzyılın ilk yarısında böyle bir yetkiye sahip olmamaları, buna karşılık söz konusu dönemde mülâzım tayin edebilmelerinin mümkün hâle gelmesi, ilmiye sınıfı içerisindeki nüfuzlarının belirgin biçimde arttığını göstermektedir. Bununla birlikte, söz konusu yetkinin sadrazamlar için kalıcı bir düzenleme mi yoksa belirli şartlara bağlı istisnai bir uygulama mı olduğu hususu, mevcut veriler ışığında kesinlik kazanmamaktadır. Bu imtiyazın niteliği ve sürekliliği ise mevcut verilerle kesinlik kazanmamakta; konunun açıklığa kavuşması için daha ayrıntılı ve karşılaştırmalı araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

İncelenen dönemde mülâzemet yollarına ilişkin elde edilen bulgular, dört farklı yöntemin aktif biçimde kullanıldığını ortaya koymaktadır. Bu yolların önceki dönemlerde de mevcut olması, sistemin uzun süredir yürürlükte bulunduğunu ve istihdamda sürdürülebilir bir politikanın izlendiğini göstermektedir. Araştırmada ele alınan döneme ait veriler ise, ilmiye sınıfına girişte teşrifat usulünün etkili bir mülâzım belirleme yöntemi olarak öne çıktığını ortaya koymaktadır. Buradan hareketle ulaşılan bir diğer önemli sonuç, ilmiye sahasında öne çıkan ulemânın ayırt edilmesinde teşrifat yoluyla verilen mülâzım hakkının dikkate değer bir ölçüt oluşturduğudur. Zira bu yoldan en fazla mülâzım verenlerin, sınıf içerisindeki nüfuzlarının belirgin bir göstergesi olduğu anlaşılmaktadır. Teşrifat usulünün diğer mülâzemet yolları karşısındaki ağırlığı, ilmiye sınıfına girişin yalnızca bireysel yeteneklere dayanmadığını; aynı zamanda farklı ilişki ağları ve sosyal bağlantılarla da şekillendiğini ortaya koymaktadır. Öte yandan, şeyhülislâmların mülâzemet yollarını yoğun biçimde kullanmaları, ilmiye sınıfındaki patronaj konumlarını koruduklarını göstermektedir. Onların takdirinde sisteme dâhil edilen müfdlerin sayıca dikkate değer oluşu da bu etkiyi açıkça ortaya koymaktadır. Dolayısıyla mülâzemet sistemi, hem toplumsal hem de bürokratik dinamiklerin etkisiyle biçimlenmiş; ulemâ ise bu sürecin yönlendirilmesinde belirleyici bir rol üstlenmiştir.

Sonuç olarak, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında mülâzemet sistemi ilmiye teşkilatının istihdam yapısını belirlemeye devam etmiştir. Şeyhülislâm ve sadrazamların artan etkisi ise, sürecin yalnızca bireysel yeteneklere değil, bürokratik düzenlemeler ve sosyal ilişkiler ağına da dayandığını göstermektedir.

Etik Komite Onayı: Etik kurul onay belgesi gerektirmemektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Ethics Committee Approval: Ethics committee approval is not required.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

I. Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul Müftülüğü (İSTM.), Meşihat Defterleri (MŞH., DFT1.d.), Genel/Özel Nu: 277/100; 280/103; 284/107; 285/108; 288/111; 289/112; 297/120; 300/123; 304/127; 308/131.

II. Kaynak Eserler

Hazarfen Hüseyin Efendi. (1998). *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osman* (haz. S. İlgürel). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İzzî Süleyman Efendi. (2019). *İzzî Tarihi* (haz. Z. Yılmaz). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Koçi Bey. (1998). *Koçi Bey Risalesi* (haz. Y. Kurt). (2. Baskı). Akçağ Yayınları.

Mehmed Hâkim Efendi. (2019). *Hâkim Efendi Tarihi* (haz. T. Güngör) (ed. Z. Yılmaz). (Cilt I). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Râşid Mehmed Efendi ve Çelebizâde İsmail Âsım Efendi. (2013). *Târîh-i Râşid ve Zeyli (1115-1134/1703-1722)* (haz. A. Özcan vd.). (Cilt II). Klasik Yayınları.

Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi. (1981). *Mürî't-Tevârih* (haz. M. Aktepe). (Cilt I). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Teşrifatçı Mehmed Âkif Bey. (2012). *Târîh-i Cülûs-ı Sultan Mustafa Han-ı Sâlis* (ed. E. Afyoncu). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Vak'anüvis Halil Nuri Bey. (2015). *Nûrî Tarihi* (haz. S. V. Toprak). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

III. Araştırma ve İnceleme Eserler

Alan, E. (2017). Yeni bir belgeye göre XVI. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Mülâzemet Sistemi. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 49, 89-124.

Arı, F. (2024). İlmiye sınıfına girişte yaşanan değişim ve dönüşüm: Mülâzemet Sistemi üzerine bir değerlendirme (XVI. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla). İçinde A. Demir & S. Başol (Ed.), *Osmanlı kurumları ve medeniyeti tarihine dair yazılar I* (ss. 167-199). Kömen Yayınları.

Aydın, B. (2017). XVI. yüzyılda Dîvân-ı Hümâyün ve Defter Sistemi. *Türk Tarih Kurumu Yayınları*.

Baltacı, C. (2005). XV-XVI. yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri. Cilt I. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

Beyazıt, Y. (2009). Osmanlı İlmiye bürokrasisinde Şeyhülislâmlığın değişen rolü ve Mülâzemet Sistemi (XVI.-XVIII. Yüzyıllar). *Belleten*, LXXIII(267), 423-442.

Beyazıt, Y. (2014). Osmanlı İlmiye mesleğinde istihdam (XVI. Yüzyıl). *Türk Tarih Kurumu Yayınları*.

Beyazıt, Y. (2020). Osmanlı İlmiye bürokrasisinde bir nizam koyucu: Ebüssuûd Efendi. İçinde M. F. Çalışır, S. Faroqhi & M. Ş. Yılmaz (Ed.), *Kanûnî Sultan Süleyman ve dönemi yeni kaynaklar yeni yaklaşımlar*. İbn Haldun Üniversitesi Yayınları.

Cengiz, C. (2019). XVII. yüzyıl ortalarında Osmanlı İlmiye Kânûnnâmeleri ve Mülâzemet Sistemi. [Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. YÖK Tez Merkezi.

Dânişmend, İ. H. (1971). *İzahlı Osmanlı Tarihi kronolojisi*. Cilt V. Türkiye Yayınevi.

Demirel, T. (2019). XVIII. yüzyıl başlarında İlmiye düzenlemeleri ve Mülâzemet Sistemi. [Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]. YÖK Tez Merkezi.

Evsen, E. (2009). Osmanlı İlmiye Teşkilâtında Mülâzemet Sistemi (18. Yüzyıl Örneği). [Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]. YÖK Tez Merkezi.

İpşirli, M. (1983). Osmanlı İlmiye Teşkilâtında Mülâzemet sisteminin önemi ve Rumeli Kadıaskeri Mehmed Efendi zamanına ait Mülâzemet kayıtları. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Nr. 10-11, 221-231.

İpşirli, M. (1997). Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik (XVII. Yüzyıla Kadar). *Belleten*, LXI(232), 597-700.

İpşirli, M. (2001). İstanbul Kadılığı. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 23 (ss. 305-307). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- İpşirli, M. (2006). Mülâzemet. İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 31 (ss. 537-539). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İpşirli, M. (2021). Osmanlı İlmîyesi. Kronik Kitap Yayınları.
- İzgi, C. (1997). Osmanlı Medreselerinde İlim. Cilt I. İz Yayınları.
- Kuru, L. (2022). Kazasker Rûznâmçelerine göre Osmanlı İlmîye Teşkilatında Rumeli Kazaları ve Kadıları (XVIII. yüzyılın ilk yarısı). Paradigma Akademi Yayınları.
- Nagata, Y. (2006). Muhsinzâde Mehmed Paşa. İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 31 (ss. 48-50). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ortaylı, İ. (1979-1980). 18. yüzyılda İlmîye sınıfının toplumsal durumu üzerine bazı notlar. ODTÜ Gelişme Dergisi, Özel Sayı, 155-158.
- Özcan, A., (2025, 25 Ekim). Ebüssuud Efendi. Türk Maarif Ansiklopedisi. Erişim Adresi: <https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/ebussuus-efendi>.
- Toprak, S. V. (2011). Nuri Tarihi (Metin-İnceleme). [Doktora Tezi İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]. YÖK Tez Merkezi.
- Unan, F. (1998). Osmanlı İlmîye Tarîkinde “Pâye”li Tâyinler Yahut Devlette Kazanç Kapısı. Belleten, LXII (233), 41-64.
- Unan, F. (2004). Mevleviyet. İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 29 (ss. 467-468). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilâtı. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Yurdakul, İ. (2019). Kudüs Mezhep Müftüleri, Naibleri ve Kadıları. İçinde Z. Kurşun & A. Usta (Ed.) Osmanlı döneminde Kudüs'te İlmî hayat ve eğitim Uluslararası Sempozyum Bildirileri (ss. 149-168).
- Yurdakul, İ. (2017). Osmanlı İlmîye Merkez Teşkilatında reform (1826-1876). İletişim Yayınları.

